

“God has an answer to all your problems” Genezingsessies binnen een Ghanese pinkstergemeente in Amsterdam-Zuidoost

Pauline Tichelman

Dit artikel is gebaseerd op een verkennend onderzoek naar de beleving van ziekte, gezondheid en genezing door gelovigen in de Church of Pentecost, een pinkstergemeente in Amsterdam-Zuidoost die voornamelijk door Ghanезen wordt bezocht. Doelstelling van het onderzoek was na te gaan in hoeverre de beleving van ziekte, gezondheid en genezing beïnvloed wordt door zowel de politiek-economische context waarin de Ghanese gelovigen leven, als de religieuze en traditionele Ghanese ideeën en voorstellingen van de gelovigen over ziekte, gezondheid en genezing. Ghanese gelovigen brengen ziekte, gezondheid en genezing in verband met de (slechte en onzekere) sociale positie in de Nederlandse samenleving. Hierbij maakt men gebruik van religieuze voorstellingen over ziekte, gezondheid en genezing.

Sinds de jaren zeventig is vanuit Ghana ten gevolge van een verslechterende economische situatie en een daarmee samenhangende politieke instabiliteit, een grootscheepse emigratie van Ghanезen naar Afrikaanse landen en Europa op gang gekomen. In Nederland vormen zij een relatief nieuwe migrantengroepering die zich vooral gevestigd heeft in de grote steden. Meer dan de helft van de in Nederland verblijvende Ghanезen woont in Amsterdam-Zuidoost. Ongeveer 70 procent van deze groep blijkt actief betrokken te zijn bij een religieuze groepering (Oomen & Palm 1994: 74). Ghanese moslims sluiten zich aan bij de reeds bestaande islamitische gemeenschappen; Ghanese christenen bij één van de vele verschillende Ghanese christelijke kerken die Amsterdam-Zuidoost rijk is. Ter Haar (1995: 6) bericht over het bestaan van zeventien kerken in dit stadsdeel aan het begin van 1995. De meerderheid van deze kerken kent een protestantse, met name pentecostale, traditie.

Religie heeft van oudsher in Afrika een direct praktische waarde en is sterk gericht op de problemen van het dagelijkse leven. Centraal staat hoe deze problemen positief te beïnvloeden met behulp van bovennatuurlijke krachten. Zo wijzen Horton (1967, 1971) en Mandelbaum (1966) op verschillende aspecten van religie, die vaak met elkaar verweven zijn. Horton beschouwt religieuze voorstellingen enerzijds als een vorm van cognitieve kennis, gericht op het verklaren, voorspellen en beheersen van de sociale werkelijkheid en anderzijds stelt hij dat religieuze voorstellingen een zoeken

naar zingeving en het streven naar gemeenschap omvatten. Zowel Horton als Mandelbaum maken een onderscheid tussen lagere goden en geesten en een hogere God. Bij allerlei dagelijkse en persoonlijke problemen worden lagere goden en geesten te hulp geroepen. Mandelbaum spreekt in dit verband van de pragmatische functie van religie. Als het algemene welzijn in het geding is, wendt de mens zich tot een hogere God. Door Mandelbaum wordt dit de transcendentale functie van religie genoemd. Horton (1971: 101 e.v.) meent dat de lagere goden vooral verbonden zijn met een lokale gemeenschap, de microkosmos. Een hogere God wordt geassocieerd met de universele wereld, de macrokosmos. Onder invloed van politieke en economische veranderingen, transport en communicatie wordt de microkosmos doorbroken en neemt het belang van de lagere goden af. De mens neemt toevlucht tot de hogere God. Ook Mandelbaum (1966: 1181-1186) stelt dat naarmate de wereld 'moderner' wordt, de mens zich meer richt tot de hogere God. Hij voegt daaraan toe dat hogere sociale klassen meer gericht zullen zijn op de transcendentale functie en de lagere sociale klassen zich meer zullen vasthouden aan de pragmatische functie van religie.

Gedurende de periode juli-december 1994 verrichtte ik een onderzoek binnen één van de grootste Ghanese kerken in Amsterdam-Zuidoost, de *Church of Pentecost*, naar de beleving van gezondheid, ziekte en genezing door de gelovigen. Ik wilde nagaan hoe hun religieuze voorstellingen zich verhouden tot hun (veranderende) sociale werkelijkheid. Ik ging uit van de veronderstelling dat zij ziekte in religieuze termen definiëren en dat zij 'kiezen' voor religieuze genezing omdat zij worden aangetrokken tot het algemene religieuze en traditionele Ghanese gedachtegoed. Ik denk dat zij, die met behulp van religie betekenis geven aan ziekte, in een sacrale realiteit leven. Het formuleren van ziekte, het construeren van een klinische realiteit, is daarmee verweven (Csordas 1987). Door ziekte in religieuze termen uit te drukken – door McGuire (1988: 247) wordt deze vertaalslag spiritualiseren genoemd –, wordt het religieuze domein als metafoor gebruikt om ziekte te duiden (Danforth 1989: 51-55). Vragen met betrekking tot de verantwoordelijkheid en oorzaak van ziekte worden verhelderd en de gelovige vindt een manier om met de ziekte om te gaan. Dit is volgens Fernandez (1986: 8) ook het doel van het gebruik van een metafoor: "(...) a predication upon an inchoate situation. It says that something much more concrete and graspable (...) is equivalent to the essential elements in another situation we have difficulty in grasping". Met andere woorden: het gebruik van metaforen geeft mensen de mogelijkheid te ordenen. De beleving van ziekte wordt uitgedrukt in een religieus discours. In die zin is religieuze genezing een ritueel waarbij de zieke gezond kan worden door gebruik te maken van religieuze metaforen en symbolen. Deze kunnen enerzijds uitdrukking geven aan de toestand van de zieke en anderzijds hebben zij de kracht in zich om de ziekte te veranderen, door de ziektesymptomen te beïnvloeden en het ziektegedrag te wijzigen.

Het onderzoeksmateriaal werd verkregen door middel van het bijwonen en observeren van genezingsbijeenkomsten. Door de komst naar Nederland van Owusu Tabiri, een vooraanstaand evangelist uit de *Church of Pentecost* te Ghana aan wie de *gift of healing* wordt toegeschreven, kon ik zeven door hem geleide genezingsbijeenkomsten bijwonen. Ook verkreeg ik materiaal door middel van interviews en analyse van door de kerk uitgegeven publikaties en geschriften. Ik zal mij in dit artikel vooral

richten op voorstellingen en ideeën over gezondheid, ziekte en genezing zoals deze tijdens de genezingsbijeenkomsten naar voren zijn gekomen en zal laten zien hoe de gelovigen religieuze metaforen gebruiken om ziekte concreet en hanteerbaar te maken. Allereerst beschrijf ik de achtergronden van Ghanezen in Amsterdam-Zuidoost. Vervolgens schets ik een beeld van de *Church of Pentecost* en de gehanteerde geloofsvoorstellingen. Aansluitend beschrijf ik de voorstellingen en ideeën over gezondheid, ziekte en genezing, zoals naar voren gekomen tijdens de genezingsbijeenkomsten.

Ghanezen in Amsterdam-Zuidoost

Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek verbleven er per 1 januari 1994 7026 Ghanezen in Nederland.¹ Het Amsterdamse bureau voor Onderzoek en Statistiek bericht over 3608 Ghanezen in deze stad in 1994 (inclusief Ghanezen met een dubbele nationaliteit). In Amsterdam-Zuidoost vormen Ghanezen na Surinamers, Arubanen en Antillianen, de grootste migrantengroepering. Dit stadsdeel schat dat er 3.000 tot 3.500 illegaal verblijvende Ghanezen in Amsterdam-Zuidoost wonen (Stadsdeel Zuidoost 1992: 19). In Nederland behoren Ghanezen behoren veelal tot de Akan-groepering (Van 't Hoff 1993: 82). Deze etnische groep bestaat onder meer uit Ashanti, Kwahu, Fante en Akyem, die onderling een grote culturele verwantschap vertonen (Hulsbosch 1982: 35). De Ashanti zijn vermoedelijk het meest vertegenwoordigd in Nederland (VluchtelingenWerk 1992: 17).

Ghanezen worden beschouwd als economische vluchtelingen of arbeidsmigranten.² Gedwongen door omstandigheden komen zij naar Nederland met de hoop op een betere (materiële) toekomst. Vooral alleenstaande jonge mannen en vrouwen, afkomstig uit de stad en in leeftijd variërend tussen de vijftientig en veertig jaar, verwachten in Europa meer kansen te krijgen om zichzelf te ontwikkelen en hun financiële situatie te verbeteren (Van 't Hoff 1993; Hulshof 1992). Ieder hoopt uiteindelijk als geslaagd man of vrouw terug te kunnen keren naar Ghana. Ghanese migranten vestigen zich vooral in de Randstad, waar de kans op het vinden van een baan en de mogelijkheid om een netwerk van contacten op te bouwen het grootst is. Over hun positie op de arbeidsmarkt is weinig bekend omdat officiële cijfers ontbreken. Ghanezen behoren niet tot één van de doelgroepen van het minderhedenbeleid en worden daarom niet apart geregistreerd. Nimako (1993: 23-28) schat de werkloosheid onder Ghanezen in Amsterdam-Zuidoost evenwel op ongeveer 20 procent, maar waarschijnlijk ligt dit percentage hoger. Nimako vermoedt dat onder de jongere generatie Ghanezen een hogere werkloosheid bestaat dan onder de oudere. Vele Ghanezen verrichten ongeschoold werk onafhankelijk van hun genoten schoolopleiding, werkervaring of legale status. Zij vinden een baan bij een schoonmaakbedrijf of in de horeca, of werken in de glastuinbouw of bij de bloemenveiling in Aalsmeer. Ook de autohandel vormt een bron van inkomsten en een aantal Ghanese vrouwen verdient een inkomen in de prostitutie (Ter Haar 1994a; Stadsdeel Zuidoost 1992). Over het algemeen gaat het om onregelmatig werk – veelal seizoensarbeid – tegen een laag loon.

Amsterdam-Zuidoost telt een twintigtal Ghanese verenigingen en zelforganisaties die veelal opgericht zijn op basis van stam, etnische afkomst, regio of religie. Deze organisaties hebben met elkaar gemeen dat zij belangen van Ghanese behartigen. Ook organiseren zij belangrijke culturele activiteiten, zoals rouwplechtigheden en naamgevingsceremoniën³ (Nimako 1993: 29-34). Stadsdeel Zuidoost (1992: 16-20) constateert dat veel Ghanese "hun weg lijken te vinden" in Nederland omdat zij onder meer frequent sociaal raadslieden in Zuidoost bezoeken en er een lange wachtlijst bestaat van Ghanese die graag Nederlands willen leren. Tegelijkertijd is het Stadsdeel van mening dat Ghanese in vergelijking met andere minderheidsgroeperingen slecht geïnformeerd zijn over de Nederlandse samenleving. Zij maken weinig gebruik van subsidie-mogelijkheden en zijn weinig bekend met allerlei wettelijke regelingen.

De Church of Pentecost

Gevestigd onder een parkeergarage in de Amsterdamse Bijlmer, groeide de *Church of Pentecost*, ontstaan als 'huiskamerkerk'⁴ in 1990, uit tot één van de grootste Ghanese kerken van Amsterdam-Zuidoost. In de loop der jaren werden tevens vestigingen opgericht in Den Haag, Rotterdam en Dordrecht. De *Church of Pentecost* is gelieerd aan de *Church of Pentecost* in Ghana, die haar structureel ondersteunt en bestuurt. De kerk organiseert verschillende religieuze activiteiten, zoals zondags- en gebedsdiensten, bijbelstudiegroepen en de *Men's Fellowship* en *Women's Fellowship*.⁵ De zondagsdienst, de drukst bezochte religieuze activiteit, wordt over het algemeen bijgewoond door 500-600 mensen. Twi, de taal van de Akan, is de voertaal tijdens deze dienst. Om tegelijkertijd anderen, niet Twi-sprekenden, te bereiken, wordt er zoveel mogelijk simultaan in het Engels vertaald. De achtergrond van de kerkleden komt overeen met de hierboven beschreven gegevens. De meeste kerkleden hebben een middelbare schoolopleiding gevolgd, maar zijn genoodzaakt een baan te accepteren die beneden hun opleidingsniveau ligt. De meesten spreken Twi en Engels. Weinig mensen spreken Nederlands. De meerderheid van de geïnterviewde kerkgangers is in Nederland lid geworden van de *Church of Pentecost*. In Ghana bezochten zij over het algemeen een protestantse kerk. In Nederlandse pinksterkerken voelen de meeste gelovigen zich niet thuis. De sfeer is te ingetogen. De motivatie om zich bij de *Church of Pentecost* aan te sluiten wordt mede bepaald door de sociale relaties die men heeft. Men komt naar de kerk omdat familie, vrienden en kennissen deze kerk bezoeken.

Geloofsleer en religieuze voorstellingen

Het besef van de aanwezigheid van het Goede en het Kwade is sterk aanwezig bij de leden van de *Church of Pentecost*. De bron van al het Goede is God. Al het Kwade wordt toegeschreven aan de duivel. De duivel is een levenbedreigend gevaar, waarvoor niet genoeg kan worden gewaarschuwd. Gedurende de gebeds- en zondagsdiensten, maar ook in de verschillende door de kerk uitgegeven tijdschriften wordt volop

aandacht besteed aan *'the battle against the devil'*. Vooral deze tijdschriften bevatten vele suggesties hoe men bevrijd kan worden van de *'ruler of darkness'*.

De gelovigen binnen de *Church of Pentecost* zijn sterk gericht op de vernieuwing van de relatie van de mens met God. Nadruk ligt op het spiritueel herboren worden. De gelovige gaat een relatie met God aan: *"a covenant with God"*. Dit verbond geeft alleen degenen die zich aan Gods regels houden bescherming tegen het Kwaad. Herboren worden betekent voor velen een grote ommekeer in hun leven. Ze doen afstand van een zondige levenswijze: roken wordt nagelaten evenals het nuttigen van alcohol en het bezoeken van een discotheek. Ook het consulteren van een *juju man* of een *fetish-priest*⁶ en het bezoeken van een waarzegger worden afgekeurd. Een christelijke levenswijze is de richtlijn. De gelovigen ontlenen kracht aan het herboren worden. Eén van hen formuleerde dit als volgt: *"If you become a born again, you will get extra power to fight the devil"*. Deze spirituele ervaring heeft ook zijn uitwerking op wereldse zaken. Voor verschillende mensen die ik heb gesproken is de *born again*-ervaring bepalend geweest voor hun verdere leven. Zij spreken over het leven vóór en het leven ná het herboren worden. Voorheen hebben zij een zondig leven geleid: veel (alcohol) drinken en uitgaan, *"I was party-ing all the time"*. Maar nu is dat geheel anders. God is in hun leven gekomen en zij voelen de kracht van de Heilige Geest. Zij verdiepen zich in de bijbel en oriënteren zich op de positie in gezin en maatschappij. Veelal is hun leven na deze *born again*-ervaring in veel opzichten positief veranderd. Zo werd een passende baan gevonden of verkreeg men een verblijfsvergunning, terwijl dat voorheen nooit was gelukt.⁷

Net als in andere groeperingen met een pentecostale traditie is het geloof in de kracht en de gaven van de Heilige Geest sterk aanwezig binnen de kerk. Deze gaven van de Heilige Geest zijn, zo meent de kerkleiding, in principe voor iedereen toegankelijk. Vervuld zijn van de Heilige Geest wordt zelfs noodzakelijk geacht om op een juiste – christelijke – wijze te kunnen leven, zo stelt de auteur van het in de kerk te koop aangeboden boekje *Successful christian living* (Bonney 1994: 85). Het feit dat aan de Heilige Geest binnen de *Church of Pentecost* een belangrijke plaats wordt toegekend is niet alleen ingegeven door het pentecostalisme. Het geloof in (de kracht van) geesten speelt altijd al een belangrijke rol in het wereldbeeld van veel Afrikanen. Vóór de komst van het christendom werden geesten beschouwd als goed en slecht. Afhankelijk van de relatie die je met deze geesten onderhield, waren ze last of steun. Deze houding tegenover geesten is met de komst van het christendom veranderd. Alle geesten, met uitzondering van de Heilige Geest, worden gedemoniseerd en dienaren van de duivel genoemd (Jonker 1992; Schneider 1990). Het christendom onderscheidt zich door het geloof in de duivel van Afrikaanse traditionele geloofsideeën. Maar tegelijkertijd worden via het geloof in de duivel traditionele geloofsideeën met betrekking tot boze geesten en heksen geïntegreerd in het christelijke geloof (Meyer 1992a: 120). De angst voor boze geesten en heksen is met de verbreiding van het christendom niet afgenomen. Ook binnen de *Church of Pentecost* wordt het Afrikaanse geloof in geesten en heksen gecontinueerd. Men gelooft dat zij, met uitzondering van de Heilige Geest, manifestaties zijn van het Kwaad. Het volgende voorbeeld illustreert dat.

Voorouders nemen van oudsher een belangrijke plaats in binnen het Ghanese verwantschapssysteem. Zij fungeren als intermediair tussen de leden van de *abusua*⁸ en de hogere goddelijke macht. Opmerkelijk is dat de officiële leer van de *Church of Pentecost* voorouderverering verwerpt en afdoet als 'heidens'. Tegelijkertijd ontkent zij het belang van voorouders niet. Er is zelfs een boekje aan gewijd dat in de kerk wordt verkocht: *Ancestral Curses*. Voorouders blijken een negatieve rol te spelen in de zogeheten vooroudervervloeking. Ook hier worden voorouders, die net als geesten in Afrikaanse traditionele religies zowel een positieve als een negatieve rol konden vervullen, gedemoniseerd. Het christendom heeft geen plaats voor verering van voorouders. Men vereert alleen God. Voorouders worden in een kwaad daglicht gesteld. De veelal positieve banden met het verleden door middel van de voorouders worden omgezet in negatieve gevolgen van vooroudervervloeking, die van generatie op generatie worden overgedragen, mocht de getroffene geen christelijke levenswijze er op nahouden. Kortom, oude religieuze waarden worden ontkend maar tegelijkertijd wordt wel uit traditioneel gedachtegoed geput. De meeste gelovigen uit de *Church of Pentecost* die ik sprak, keuren het vereren van voorouders met plengoffers af. Natuurlijk blijft de vraag bestaan of deze 'traditionele' gewoonte werkelijk heeft afgedaan (vergelijk ook Pina-Cabral⁹ 1992). Ik kan daar vooralsnog geen uitspraak over doen.

Ideeën en voorstellingen over gezondheid, ziekte en genezing

Ghanese gelovigen benaderen gezondheid en ziekte holistisch. Gezond zijn betekent in balans zijn met zichzelf, waarbij er geen onderscheid wordt gemaakt tussen lichaam en geest. Gezondheid betekent ook in balans zijn met de omgeving, met de mensen, maar vooral met God. Met Hem is er tenslotte een persoonlijke relatie, een *covenant*. Gezondheid is te omschrijven als een vorm van harmonie. Een verstoring van dit evenwicht, ieder probleem van lichamelijke, spirituele, sociale of economische aard, wordt als ziekte gedefinieerd. Ziekte wordt beschouwd als een vorm van rampspoed die betrekking heeft op de *hele* persoon. Daarbij is er een onderscheid tussen ziekten met een natuurlijke en bovennatuurlijke oorzaak. De eerste zijn ziekten die iedereen overkomen en die na zelfmedicatie of een bezoek aan een huisarts of een specialist 'gewoon' overgaan. Heel anders verlopen ziekten met een bovennatuurlijke oorzaak, ook wel spirituele ziekten genoemd. Boze geesten, heksen of kwaadwillende bekenden van het slachtoffer, die, religieus gedefinieerd, handelen in opdracht van de duivel, hebben de ziekte veroorzaakt. Zo spreken de gelovigen van de *spirit of barrenness* en de *spirit of financial problems*. De boze geest wordt als een handelend persoon voorgesteld, tegen wie de gelovige zich kan verdedigen door zich aan de christelijke richtlijnen te houden. De personificatie van de ziekte maakt deze concreet. Er valt tegen te vechten. Zo hoeft men niet machteloos toe te zien. Tegelijkertijd weet de getroffene zich gesteund door het geloof in de uiteindelijke overwinning van het Goede, want God wint tenslotte altijd van de duivel. Door ziekte toe te schrijven aan het werk van boze geesten en kwaadwillenden, geeft de geloofsgemeenschap betekenis aan het hoe en waarom van tegenspoed. De ervaring van ziekte wordt inzichtelijk gemaakt. Traditionele

Ghanese ideeën en voorstellingen over ziekte en gezondheid worden ingepast in het christelijke wereldbeeld: heksen, geesten en kwaadwillende bekenden of verwanten die ziekte en ander leed veroorzaken en op deze manier het evenwicht verstoren, werken in opdracht van de duivel. Alleen Gods hand kan de harmonie herstellen. Een spirituele behandeling, gericht op het uitdrijven van kwade krachten, is hierbij noodzakelijk.

Ideeën over genezing zijn verbonden met ideeën over ziekte en gezondheid. Bij de gelovigen uit de *Church of Pentecost* is genezing erop gericht de verstoorde balans te herstellen: de mens moet weer *heel* worden. Problemen van lichamelijke, spirituele, sociale en economische aard moeten worden opgelost. Hierbij zijn de krachten van de Heilige Geest onmisbaar, zowel voor een volledige genezing van ziekten met een natuurlijke oorzaak als voor ziekten met een bovennatuurlijke oorzaak. Tevens is een actieve houding van de gelovige noodzakelijk. Bidden, vasten,¹⁰ lezen van de bijbel, regelmatig kerkbezoek brengen genezing tot stand. Een dergelijke actieve houding is meestal voldoende om ziekten met een natuurlijke oorzaak te genezen, maar voor genezing van een ziekte met bovennatuurlijke oorzaak is meer nodig. De boze geesten die de ziekte veroorzaken moeten uitgedreven worden.

Spirituele ziekten vergen speciale genezing: de genezingsessies

Het uitdrijven van boze geesten, ook wel spirituele genezing genoemd, gebeurt door intensief gebed en handoplegging tijdens gebedsdiensten of speciaal daarvoor georganiseerde diensten. Op verzoek komen de voorganger en de ouderlingen bij mensen thuis om de boze geesten uit te drijven. Ongeveer één tot twee keer per jaar organiseert de *Church of Pentecost* speciale genezingsessies.¹¹ Deze worden geleid door Owusu Tabiri, aan wie de *gift of healing* wordt toegeschreven. Owusu Tabiri is een gepensioneerde politieagent. In 1990 kreeg hij een goddelijke roeping en startte hij zijn genezings- en bevrijdingsactiviteiten die in Ghana zeer populair zijn. Ook in Nederland is hij onder Ghanezen befaamd. Al weken voor zijn komst werden zijn gaven door verschillende kerkleden geroemd: "*You have to come, there will be miracles!*" Het karakter van de *crusade*, zoals de verschillende genezingsessies samen worden genoemd, komt overeen met andere diensten. Maar de grote opkomst en de wijze waarop de aanwezigen zingen, klappen en dansen, maakt duidelijk dat het gaat om een speciale gelegenheid. Als de voorganger Owusu Tabiri introduceert, stijgt de spanning. Hij maakt het publiek direct duidelijk wat de bedoeling is van deze sessies:

We are going to break the powers of the devil over your life, over your womb, over your marriage, over your finances, over your body! Those with sorrow will leave, filled with joy. Demons and witches are going to be in trouble tonight! The cripple are going to walk. Wombs who are sealed will be opened. Because God is here tonight! (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst 9/11/1994).

Hierboven beschreef ik dat binnen de *Church of Pentecost* de duivel beschouwd wordt als de bron van al het Kwaad. De duivel is de verbeelding van alle problemen waarmee

de kerkleden worden geconfronteerd in hun dagelijks leven. Gedurende de genezings-sessies gaat men deze problemen te lijf. Aan de hand van de voorstellingen van de duivel, zoals deze naar voren komen tijdens de genezings-sessies, beschrijf ik hierna hoe de gelovigen uit de *Church of Pentecost* het Kwaad ervaren en hoe zij daar vervolgens mee omgaan.

Onvruchtbaarheid

Mannen en vrouwen in Ghana beschouwen kinderloosheid als de grootste van alle persoonlijke tragedies (Sarpong 1985: 10). Veel kinderen zijn een garantie voor economische zekerheid en continuïteit. Ten gevolge van migratie en het leven in Nederland kunnen deze ideeën over vruchtbaarheid veranderen. Economische zekerheid komt in een ander daglicht te staan. Tijdens hun optreden in de zondagsdienst lijken de vrouwen te anticiperen op hun nieuwe situatie: de gemeenschap wordt voorgehouden dat twee kinderen in Nederland meer dan voldoende is. Toch worden de kerkleden tegelijkertijd nog sterk beïnvloed door traditionele Ghanese voorstellingen over (on)vruchtbaarheid. Tijdens de verschillende genezings-sessies wordt hieraan veel aandacht besteed. Alle ziekten die op enigerwijze te maken hebben met vruchtbaarheid, worden toegeschreven aan kwade krachten. Het ongewenst kinderloos blijven heeft een boven-natuurlijke oorzaak. Een belangrijke demon die veel leed berokkent is de *spirit of barrenness*:

Tabiri vraagt eenieder die onvruchtbaar is naar voren te komen. Ongeveer veertig vrouwen gaan op deze uitnodiging in. Zij stellen zich op in een kring voor het podium. Tabiri benadert één vrouw persoonlijk. Hij trekt haar aan de arm en vraagt haar het podium te betreden. Eén hand legt hij op haar onderbuik. Met de andere hand houdt hij de microfoon vast. Hij begint tegen de kwade geest in haar te schreeuwen: "Be loose now, demon power. Come out, you spirit of barrenness! I command you in the name of Jesus: be loose! This womb will be productive! Open up, be loose!" (notities genezingsbijeenkomst 9/11/1994)

Vruchtbaarheid wordt vooral in verband gebracht met vrouwen. Deze opmerking van Tabiri toont dit duidelijk aan: "*His (de duivel) plan is to make you barren even when you have a husband*". In sommige gevallen is duidelijk dat de 'oorzaak' van het uitblijven van de zwangerschap mogelijk de man te 'verwijten' valt. Met de vrouw uit de hierboven beschreven casus heb ik uitgebreid gesproken. Ze heeft twee kinderen en zou graag van haar nieuwe man een derde kind willen. Dat is tot op heden nog niet gelukt. Kennelijk betekent onvruchtbaarheid geenszins dat men geen kinderen heeft. Dat onvruchtbaarheid toegeschreven wordt aan de *spirit of barrenness* wil overigens niet zeggen dat de verantwoordelijkheid voor de onvruchtbaarheid niet elders kan liggen, getuige het fragment uit een door Tabiri geschetste genezing van een vrouw:

There was a lady in Germany who was about 48 years old. She didn't give birth. The mother was responsible for her barrenness. We prayed like we do today. We cast out the

devil, we broke his powers. This woman became pregnant and the mother was crippled. As the woman gave birth, the mother died. I care less who is responsible. The devil is going to be blown away. (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst 9/11/1994)

Opmerkelijk zijn de reacties van het publiek. Wanneer Tabiri vertelt dat de moeder kreupel is geworden, ontflokt dat een instemmend 'Amen'. Men lijkt het haar welverdiende straf te vinden. Meer nog dan dat men blij is met de goede afloop, is men er gerust op dat de duivel een genadeklap is toegebracht. De duivel verschijnt in menselijke gedaante. De moeder, een belangrijke persoon binnen de abusua, wordt als heks gepresenteerd. Zij is bezeten door de duivel. Zoals hierboven reeds beschreven, wordt het traditionele Afrikaanse geloof in heksen en boze geesten gecontinueerd binnen de *Church of Pentecost*. Het christelijke geloof kan klaarblijkelijk deze angst niet wegnemen.

Een miskraam is een ander belangrijk kwaad dat moet worden verholpen. Alle vrouwen die ooit een miskraam hebben gehad, worden uitgenodigd naar voren te komen. Tabiri legt het publiek uit dat een *spiritual marriage* een miskraam veroorzaakt. Een spiritueel huwelijk verwijst enerzijds naar het bedrijven van de liefde in een droom met een slang die, soms in de verschijning van een ander dier, het lichaam binnendringt. Anderzijds kan een *spiritual marriage* betekenen dat iemand in een droom vrijt met een ander dan de eigen partner. Vooral vrijen met vader of moeder, in mannelijke gedaante, wordt genoemd. In ieder geval betreft het iemand van de andere sekse.¹² In feite betekent een spiritueel huwelijk dat men met een boze geest de liefde heeft bedreven. En daar waar een demon in het spel is, kan geen kind ter wereld worden gebracht. Opmerkelijk is dat een aantal vrouwen ook de *spirit of barrenness* heeft laten verdrijven. Klaarblijkelijk kan onvruchtbaarheid ook als iets tijdelijks worden opgevat.

Relatieproblemen

Vele Ghanezen komen alleen en ongehuwd naar Nederland. Hier zoeken zij dan een partner en stichten een gezin (Stadsdeel Zuidoost 1992). De geloofsgemeenschap hecht veel belang aan het huwelijk. Men wordt gestimuleerd een christelijke partner te zoeken. Dat blijkt niet altijd gemakkelijk. Een *spiritual marriage* is één van de belangrijkste obstakels voor een goede relatie of huwelijk. Maar ook de *spirit of bad marriage* kan een goede liefdesrelatie in de weg staan. Gedurende de sessies bidden de aanwezigen om niet bezeten te worden door boze geesten die het vinden van een goede partner of het behouden van een goed huwelijk voorkomen. De relatieproblemen betreffen niet alleen problemen tussen twee echtgenoten. Problemen met personen uit de directe sociale omgeving worden vooral genoemd: met familie, vrienden en kennissen. Zo merkt Sol (1994) op dat nieuwkomers in veel gevallen afhankelijk zijn van Ghanezen die al langer in Nederland wonen en hier een betere positie in de samenleving hebben verworven. Deze laatsten hebben veelal een verblijfsvergunning, huisvesting, werk, geld en contacten. Relaties met hen zijn van groot belang: "Staying close met de geslaagde migranten is een belangrijke strategie" (Sol 1994: 75). Voor de leden van de *Church of Pentecost* lijkt dit ook het geval te zijn. Gedurende de sessies wordt

regelmatig gebeden voor problemen die hiermee in verband zijn te brengen. Tekenend zijn de volgende observaties die erop duiden dat de verhouding tussen de geslaagde migranten en de nieuwkomers spanningen kan opleveren:

You arranged papers for people for coming to Europe, but here they've turned against you. You weep because you thought good for them, but they rewarded you evil. Try to forgive them, love them! When they begin to pray against you, something terrible will happen to them! (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst 11/11/1994)

Met achtergebleven familie in Ghana bestaat regelmatig contact. Men schrijft brieven en stuurt ingesproken cassettebandjes. Ook is er telefonisch contact. Indien mogelijk reist men eens in de zoveel tijd naar Ghana om familie te bezoeken. Als het eigen budget het toelaat, wordt geld opgestuurd naar familieleden om hen financieel te ondersteunen. Soms komen familieleden of bekenden naar Nederland. Zij zijn de eerste tijd na aankomst aangewezen op hulp van hen die zich hier reeds vestigden. Dat leidt wel eens tot spanningen:

There are some people here who brought their sister or relative or friends, but things have turned against them. Satan has used them against you. You are not on speaking terms. Come here, and we will pray for you!" (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst 11/11/1994)

Als het (nog) niet lukt om in Nederland te slagen, wordt dit ook wel aan in Ghana achtergebleven familieleden of vrienden geweten:

Those who are cursed by husbands, wives, ex-husbands, ex-wives, relatives or friends, they wished you would come empty-handed out of Europe. Please come forward, I'll will pray for you, I reverse the curse for you, in the name of Jesus Christ! (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst 2/12/1994)

Financiële problemen

Verschillende antropologische studies hebben aangetoond dat slechte economische omstandigheden en sociale veranderingen het geloof in de duivel en vormen van hekserij doen toenemen (Ardener 1970; Taussig 1977). Meyer (1992b) geeft aan dat de verbeelding van het Kwaad in Ghana terug te voeren is op de ellendige leefsituatie. Terecht stelt zij dat de voorstellingen van het Kwaad geen rechtstreekse reflecties zijn van sociale, politieke en economische omstandigheden, "maar domeinen waarin mensen betekenis scheppen door middel waarvan zij zich in die omstandigheden kunnen oriënteren en gedragen" (Meyer 1992b: 236). Door verwijzing naar de duivel geven mensen betekenis aan het Kwaad waarmee zij worden geconfronteerd. Zij zijn op deze manier in staat om aan dit Kwaad het hoofd te bieden. Ook in Nederland zijn de voorstellingen van de duivel in verband te brengen met de sociale omstandigheden waarin vele Ghanezen in Nederland lijken te verkeren. Gedurende de sessies is er

veel aandacht voor problemen als werkloosheid, tijdelijke arbeidscontracten, het niet bezitten van een verblijfs- of werkvergunning en vooral de financiële gevolgen daarvan. Voor de gelovigen vormen deze problemen een maatschappelijk kwaad. Deze problemen belemmeren de gelovige Ghanese in het bereiken van het uiteindelijke doel: "to make it in Holland". Geldgebrek door (tijdelijke) werkloosheid of een slecht arbeidscontract, het onvermogen om voldoende geld te kunnen sparen: "Money goes too fast", geen geld genoeg om een ticket naar Ghana te betalen of een business te beginnen. Al deze financiële problemen zijn het werk van duivelse krachten en worden behandeld tijdens de genezingsbijeenkomsten.¹³ Het is opvallend dat het niet alleen een gebrek aan geld betreft, alsof men moeite heeft om het hoofd boven water te houden. Ook het (nog) niet bezitten van veel geld wordt als probleem ervaren. Materieel succes wordt als 'gezond' gedefinieerd. Rijkdom wordt in verband gebracht met het Goede, met rijkdom in religieuze zin. Het lijkt erop dat het bezitten van weinig geld daarentegen wordt geassocieerd met ziekte, veroorzaakt door het Kwaad. Tijdens de sessies wordt vooral nadruk gelegd op de wens veel geld te verdienen. Zo stelt Tabiri:

Money is good, but love for money is bad. Poverty is a contagious disease. Without money you can make no development. God wants you to be rich. Let us pray that you become rich. (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst 12/11/1994)

En hij vervolgt:

If you want to break the power of the demons over your poor finances, give your life to Jesus! God wishes you prosperity in your finances! The devil makes you poor. (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst 12/11/1994)

Conway (1980) en Glazier (1980) constateren een vergelijkbare houding tegenover geld bij andere pinkstergemeenten.¹⁴ Ook de strikte regels die de kerk oplegt ten aanzien van het gebruik van alcohol, het roken maar ook ten aanzien van overspel en polygamie, kunnen bijdragen aan een gunstiger financiële situatie van gelovigen. Leven volgens de richtlijnen van de bijbel, zo stelt Brusco (1986: 6) in een artikel over de invloed van het pentecostalisme op het leven van gelovigen in Colombia, "improves the material circumstances of the household".

Vaak zijn de Ghanese gelovigen niet in het bezit van een verblijfs- en werkvergunning. Dit bemoeilijkt het vinden van een baan. Velen zijn aangewezen op 'illegaal' werk. Financiële problemen kunnen hiervan het gevolg zijn:

Maybe they have written to you that you have to leave the country. Maybe you are not qualified to stay here. They make it difficult for you to find a job or to get a contract. You must believe in God! God has an answer to all your problems! (Owusu Tabiri, genezingsbijeenkomst, 2/12/1994)

Tot slot

De spirituele ziekten die aan de orde komen tijdens de genezingsessies worden toegeschreven aan het Kwaad. Dit betreft relatieproblemen, problemen met vruchtbaarheid, maar vooral financiële problemen. Deze problemen zijn verweven met de sociaal-culturele en politiek-economische context waarin Ghanezen in Nederland zich bevinden en zijn zowel belangrijk als veelzeggend voor hen.

De *Church of Pentecost* wordt gevormd en gevoed door Ghanezen, overwegend arbeidsmigranten, die naar Nederland zijn gekomen met als doel een beter bestaan op te bouwen. Ze hopen hier te slagen. Hoewel het opleidingsniveau van de kerkleden gemiddeld middelbaar tot hoog te noemen is, doen zij vooral ongeschoold werk. Dit wordt onder meer veroorzaakt door taalproblemen. Niets wijst erop dat de kerkleden hierin verschillen van andere Ghanezen (Stadsdeel Zuidoost 1992, Nimako 1993). Vele kerkleden die ik heb gesproken verrichten schoonmaakwerk, werken in de horeca of het hotelwezen of doen ongeschoold fabriekswerk. Ghanezen komen veelal met hoge verwachtingen naar Nederland. Het idee leeft bij velen dat het gemakkelijk is om in Nederland werk te vinden, te studeren en snel geld te verdienen. Was het vóór 1987 nog relatief eenvoudig om een verblijfsvergunning te krijgen, nu is dat met de steeds strengere vreemdelingenwetgeving bijna onmogelijk. Eenmaal in Nederland blijkt het voor de Ghanese gelovigen niet eenvoudig hun doel te verwezenlijken. Het moeilijk verkrijgen van een verblijfs- en werkvergunning en een krappe arbeidsmarkt zijn de meest voorkomende problemen waarmee men wordt geconfronteerd. De beleving van ziekte, gezondheid en genezing wordt vooral in verband gebracht met deze (slechte en onzekere) sociale positie die de gelovigen innemen in de Nederlandse samenleving. Ook worden de gelovigen nog sterk beïnvloed door traditionele Ghanese ideeën en voorstellingen over ziekte, gezondheid en genezing. De duivel verschijnt in de menselijke gedaante van een bekende of verwant en veroorzaakt groot leed. Het voorbeeld van de moeder die het veroorzaken van onvruchtbaarheid van haar dochter met de dood moet bekopen, toont dat duidelijk aan. Waarschijnlijk spelen de leden van de *abusua* een grotere rol in het veroorzaken van ziekte dan in dit artikel naar voren is gekomen. Door het aangedane leed – ook letterlijk – te spiritualiseren: *the spirit of financial problems*, wordt de oorzaak helder gemaakt. De oplossing komt tegelijkertijd in zicht: een *born again* christen die volledig vertrouwt op God, kan ervan op aan dat God de duivel overwint. Het benoemen van de oorzaak, en dus impliciet de oplossing van het leed, geeft de gelovige de mogelijkheid betekenis te geven aan het overkomen leed. De betrokkene krijgt de kans de eigen situatie te veranderen, in positieve zin. Religieuze genezing ‘werkt’ voor de gelovigen uit de *Church of Pentecost*. Stelliger nog: religieuze genezing binnen de geloofsgemeenschap is van levensbelang. Zij biedt de gelovigen een handelingsperspectief in een complexe situatie. De hoop die spreekt uit de in de kerk uitgedragen boodschap is velen tot steun. Genezing van ziekte krijgt ook betekenis in de helende werking die uit kan gaan van alleen al het behoren tot de *Church of Pentecost*. De gelovigen (h)erkennen elkaars problemen. Ze voelen zich in de kerk aangesproken als totale persoon. Er is aandacht voor zowel het geestelijke als het lichamelijke aspect van de mens. Tevens is er oog voor de sociale context waarin

mensen verkeren. Door gezamenlijk te bidden, te zingen en te dansen krijgen de aanwezigen het gevoel niet alleen te staan voor problemen. Kortom, het in religieuze termen formuleren van de eigen onzekere positie als 'ziekte', is een manier om greep te krijgen op die situatie. Zo worden metaforen gebruikt als "a strategy for dealing with a situation" (Fernandez 1986: 8). Moore (1977: 234) noemt deze vorm van menselijk gedrag "processes of regularization": mensen proberen greep te krijgen door orde te scheppen. Door juist de problemen die het (materiële) succes in de weg staan als ziekte te definiëren en te spiritualiseren, krijgt de gelovige het gevoel dat er mogelijkheden zijn om de eigen positie en persoonlijke omstandigheden te veranderen en te verbeteren. De gelovigen zijn ervan overtuigd dat deelname aan de genezingsessies, bidden, regelmatig vasten, de bijbel lezen en zich niet inlaten met 'wereldse' zaken, de kansen vergroten op genezing en (materieel) succes. Deze duidelijke moraal geeft de gelovigen bemoediging en houvast: *'God is taking care of all your problems.'*

Horton (1967, 1971) en Mandelbaum (1966) stellen dat naarmate de wereld 'moderner' wordt en de microkosmos doorbroken wordt, mensen zich meer zullen wenden tot een hogere God en minder belang zullen hechten aan lagere goden en geesten. Uit mijn onderzoek blijkt dat de gelovigen uit de *Church of Pentecost* zich enerzijds wenden tot de transcendentale God, maar anderzijds nog sterk behoefte hebben aan het bestaan van (boze) geesten die een verklaring vormen voor het persoonlijke leed. Deze pragmatische functie van religie is van groot belang voor de gelovigen. Ik meen dat Mandelbaums stelling dat lagere sociale klassen meer zullen vasthouden aan de pragmatische functie van religie van toepassing kan zijn op het merendeel van de gelovigen uit deze kerk. Ik heb echter te weinig gegevens over de sociaal-economische achtergrond van de gelovigen om deze hypothese te kunnen toetsen. Het belang van de pragmatische functie kan tevens verklaard worden uit het feit dat men zich (nog) sterk verbonden voelt met de eigen microkosmos. Traditionele Ghanese voorstellingen en ideeën spelen een belangrijke rol bij de beleving van ziekte, gezondheid en genezing, maar ook bij het vinden van een weg in de Nederlandse samenleving. Een belangrijke reden om zich aan te sluiten bij deze kerk, en niet bij een Nederlandse pinkstergemeente, schuilt volgens mij in het feit dat binnen de *Church of Pentecost* deze voorstellingen en ideeën worden gehanteerd. Deze kerk biedt een zekere mate van (etnische) solidariteit. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of zij die meer 'gesettled' raken in de Nederlandse samenleving wellicht de kerk verlaten: de pragmatische functie zal mogelijk haar waarde voor deze groep verliezen.

Noten

Pauline Tichelman is sociaal verpleegkundige en studeerde culturele antropologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zij specialiseerde zich in Religieuze en Symbolische Antropologie en Medische Antropologie. Zij is momenteel onder meer werkzaam als stafmedewerker Medische Opvang bij het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers.

De auteur dankt de redactie van *Medische Antropologie* voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. Deze cijfers omvatten alleen het aantal 'niet-Nederlanders'. Dat betekent dat Ghanese die de Nederlandse nationaliteit òf zowel de Nederlandse als de Ghanese nationaliteit hebben, hierbij niet inbegrepen zijn. Zo rapporteert het CBS tevens dat er per 1 januari 1994 in Nederland 10.206 personen zijn geregistreerd die in Ghana zijn geboren. Hiervan hebben 6.695 de Ghanese nationaliteit, 3.141 de Nederlandse nationaliteit en 370 een andere dan de Ghanese of Nederlandse nationaliteit. Echter, deze cijfers omvatten niet hen die in Nederland zijn geboren en (een) Ghanese ouder(s) hebben, de zogeheten 'tweede generatie'. Dit heeft tot gevolg dat precieze gegevens omtrent de omvang van de Ghanese gemeenschap in Nederland niet voorhanden zijn.
2. In Nederland worden zij zelden erkend als vluchteling. In de periode 1983-1991 hebben ongeveer 5.500 Ghanese politiek asiel aangevraagd. Aan ten hoogste één procent werd een vluchtelingenstatus of vergunning tot verblijf verleend, ondanks het feit dat het regime-Rawlings te boek staat als een regime dat het niet al te nauw neemt met de mensenrechten (Vluchtelingenwerk 1992). De overheid gaat ervan uit dat Ghanese vrijwillig hun land verlaten op zoek naar een betere toekomst. Zolberg, Suhrke en Aguayo (1992) zijn van mening dat politieke of economische motieven die ten grondslag liggen aan migratie met elkaar verweven zijn. Zij vinden dat nauwelijks onderscheid te maken valt tussen vrijwillig en onvrijwillig migreren. Ik onderschrijf deze mening.
3. Dit ritueel, waarbij de tweede naam van het kind bekend wordt gemaakt, wordt gehouden na de geboorte. In Ghana wordt deze tweede naam van de pasgeborene bekend gemaakt op de achtste dag na de geboorte. Tot die dag wordt het kind alleen bij de eerste naam genoemd. De naamgevingsceremonie vindt plaats in aanwezigheid van familie en vrienden. In Ghana is het gebruikelijk om dit ritueel buiten, in de open lucht, te houden. Vandaar dat de naamgevingsceremonie *outdooring* wordt genoemd. In Nederland vindt dit ritueel binnenshuis plaats.
4. De voorganger van de kerk begon in 1990 Ghanese vrienden bij hem thuis uit te nodigen om gezamenlijk te bidden en de bijbel te lezen. Al snel werden deze bijeenkomsten populair onder een groeiend aantal Ghanese en zag hij zich genoodzaakt uit te kijken naar een grotere ruimte. Het begrip 'huiskamerkerk' ontleen ik aan Ter Haar (1994a).
5. Zie voor een uitgebreidere verhandeling over de verschillende religieuze activiteiten van de *Church of Pentecost*: Tichelman (1995: 21-4).
6. Een verzamelbegrip voor traditionele priesters. Vooral christenen hanteren deze begrippen (Meyer 1992b). Aan deze priesters wordt een genezende kracht toegeschreven.
7. Het blijft natuurlijk de vraag of deze ervaring van spiritueel herboren worden zo alles bepalend is geweest. Wellicht zijn er meer factoren van invloed op deze positieve veranderingen. Marshall (1991) verbindt het spiritueel herboren worden met een veranderende houding tegenover profane zaken. Zo beschrijft zij hoe men er in Nigeria steeds meer de voorkeur aan geeft zaken te doen met *born agains*: dezen zijn te vertrouwen en niet corrupt. Toch vraag ik mij tegelijkertijd af in hoeverre de situatie zal ontstaan dat zij die zaken willen doen, zich aansluiten bij een pentecostale groepering.
8. Twi voor afstamming in de vrouwelijke lijn; het Twi kent geen woord voor 'gezin'. *Abusua* verwijst naar 'groot familie', de extended family. Zij vormt de basis van de gemeenschap. Lidmaatschap wordt verkregen door geboorte.
9. Zo stelt Pina-Cabral (1992) dat de officiële leer van de kerk oude traditionele waarden tracht te demoniseren waarmee indirect wel wordt toegegeven dat deze waarden bestaan. Volgens

Pina-Cabral lukt het de kerk evenwel nooit om op deze manier alle mensen achter zich te krijgen: mensen gaan zelf aan de slag met de religieuze ideeën die zij krijgen aangereikt.

10. Door gedurende korte of langere periodes te vasten, geloven de kerkleden dat het lichaam rein wordt. Tevens geloven zij dat zij hierdoor spiritueel sterker worden. Dit is vooral van belang in de strijd tegen heksen en boze geesten. Die kunnen niets uitrichten als een persoon lichamelijk maar vooral spiritueel zuiver is. Ik heb de indruk dat het belang dat gehecht wordt aan vasten niet alleen is ingegeven door het christelijke geloof maar ook door traditionele Ghanese ideeën over ziekte, gezondheid en genezing. Uit het onderzoek van Wondergem & Tonkens (1990), naar ideeën van Ghanese over ziekte en kruiden, blijkt dat het goed functioneren van het lichaam en het handhaven van de gezondheid nauw samenhangt met het functioneren van de darmen ('belly'). Darmen worden geassocieerd met onreinheid. Het ledigen van de darmen is de eerste handeling die wordt verricht bij vele vormen van ziekte (Wondergem & Tonkens 1990: 77). Ook Osei (1978: 43) stelt dat het goed functioneren van de darmen een vereiste vormt voor een goede gezondheid. Vasten heeft klaarblijkelijk een algemeen reinigende werking bij ziekte, zowel op lichamelijk als op spiritueel niveau. De kerkleiding raadt aan in ieder geval één keer per week te vasten van 6.00 uur tot 18.00 uur. Velen geven hieraan gehoor, al wordt de duur en de wijze van het vasten bepaald aan de hand van de ernst van de situatie en de lichamelijke toestand van de betrokkene. De gelovigen onthouden zich van voedsel, maar drinken over het algemeen wel water of melk.
11. Deze sessies hebben mede tot doel diegenen die nog geen lid zijn van de kerk te bekeren. Ook zijn de genezingsessies een belangrijke bron van inkomsten. Veel nadruk wordt gelegd op het vervullen van de *offering*.
12. Zo werd gesproken over de geest *Inkubus*: ook wel een algemene benaming van een boze geest die gedurende de nacht iemand (seksueel) lastig valt. Kuiperbak (1989: 279-280) beschrijft een soortgelijke geest voor het *winti* pantheon bij Surinamers: de *Ampuku*. Deze geest is erop uit relaties met het andere geslacht te verstoren. In een droom verschijnt hij aan vrouwen als een zwarte man die seksuele gemeenschap met haar heeft. Ampuku wordt verantwoordelijk gesteld voor allerlei stoornissen met betrekking tot vruchtbaarheid. Maar ook het onvermogen een duurzame relatie aan te gaan met iemand (van de andere sekse), wordt deze geest verweten. Zie ook Meyer (1992b). Zij beschrijft vergelijkbare verhalen: seksueel contact met handlangers van de duivel brengt niets goeds voort.
13. Het was moeilijk om een precieze schatting te maken van het aantal mensen met financiële problemen. Het bleek niet mogelijk voor al deze mensen om naar voren te gaan: de gangpaden stonden vol met mensen. Zeker 300 mensen stonden op of staken hun hand op toen Tabiri deze problematiek behandelde. Tijdens de sessies lijken evenveel mannen als vrouwen financiële problemen te hebben. Over de positie van Ghanese vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt is weinig bekend. Wordt in Ghana van vrouwen verwacht dat zij economisch zelfstandig zijn, in Nederland ligt dit complexer. Vrouwen worden met dezelfde moeilijkheden geconfronteerd als mannen, met dit verschil dat vrouwen veelal minder goed zijn opgeleid en de Engelse taal minder beheersen (Sol 1994: 85). Hierdoor zal de kans op werk mogelijk geringer zijn. In hoeverre de vrouwelijke gelovigen betaalde arbeid verrichten is niet bekend. Het zou interessant zijn te onderzoeken of en hoe de (arbeids)positie van Ghanese vrouwen is veranderd na aankomst in de Nederland.
14. Zo merkt Glazier (1980: 24-25) op dat in Trinidad economisch succes voor gelovigen geenszins een negatieve connotatie heeft. Conway (1980: 72) signaleert, weliswaar in een

iets ander verband, dat de gelovige Haïtianen wordt voorgehouden dat zij zo arm zijn omdat zij een 'slecht' leven leiden en dat Amerikanen rijk zijn omdat zij 'goede' gelovigen zijn.

Literatuur

- Ardener, E.
1970 Witchcraft, economics, and the continuity of belief. In: Mary Douglas (ed.), *Witchcraft, confessions and accusations*. London: Tavistock, pp. 141-60.
- Bonney, E.R.
1994 *Successful christian living*. Accra: Apra Services.
- Brusco, E.
1986 Colombian evangelicalism as a strategic form of women's collective action. *Feminist Issues* 6(2): 3-14.
- Centraal Bureau voor de Statistiek
1994 *Niet-Nederlanders in Nederland, 1 januari 1994*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Conway, F.J.
1980 Pentecostalism in Haiti: Healing and hierarchy. In: Glazier, S.D. (ed.), *Perspectives on Pentecostalism: Case studies from the Caribbean and Latin America*. Washington: University Press of America, pp. 7-26.
- Csordas, T.J.
1987 Health and the holy in African and Afro-American spirit possession. *Social Science & Medicine* 24(1): 1-13.
- Danforth, L.M.
1989 The interpretation of religious healing. In: Danforth, L.M. (ed.), *Firewalking and religious healing. The Anastenaria of Greece and the American firewalking movement*. Princeton: Princeton University Press, pp. 50-63.
- Fernandez, J.W.
1986 *Persuasions and performances. The play of tropes in culture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Glazier, S.D.
1980 Exorcism and modernization in Trinidad, West Indies. In: Glazier, S.D. (ed.), *Perspectives on Pentecostalism: Case studies from the Caribbean and Latin America*. Washington: University Press of America, pp. 67-80.
- Haar, G. ter
1994a Afrikaanse kerken in Nederland. *Religieuze bewegingen in Nederland*, themanummer: *Afrikaanse Religies* (28), 1-35.
1994b Standing up for Jesus: A survey of new developments in Christianity in Ghana. *Exchange* 23(3): 221-40.
1995 Strangers in the promised land, African Christians in Europe. *Exchange* 24(1): 1-33.
- Hoff, G. van 't
1993 De migratie van Ghanezen, een onderdeel van de Noord-Zuid problematiek. Doctoraalscriptie sociologie, Universiteit van Amsterdam.

- Horton, R.
 1967 African traditional thought and western science. *Africa* 37(1): 50-71, 37(2): 155-87.
 1971 African conversion. *Africa* 41(2): 85-108.
- Hulsbosch, F.N.M.
 1982 *Ghana*. Landendocumentatie nummer 5. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.
- Hulshof, M. et al.
 1992 *Asielzoekers in Nederland*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Jonker, C.
 1992 Sleeping with the devil, Christian re-interpretation of spirit possession in Zambia. *Etnofoor* 5(1/2): 213-33.
- Kuiperbak, M.
 1989 Een demon in de stortkoker. *Sociologische Gids* 36(3/4): 267-86.
- Mandelbaum, D.G.
 1960 Transcendental and pragmatic aspects of religion. *American Anthropologist* 68: 1174-91.
- Marshall, R.
 1991 Power in the name of Jesus. *Review of African Political Economy* 52: 21-37.
- McGuire, M.B.
 1988 *Ritual healing in suburban America*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Meyer, B.
 1992a If you are a devil, you are a witch, and if you are a witch you are a devil. The integration of 'pagan' ideas into the conceptual universe of Ewe Christians in Southeastern Ghana. *The Journal of Religion in Africa* 22(2): 98-132.
 1992b Delivered from the powers of darkness. Bekentenissen over duivelse rijkdom in christelijk Ghana. *Etnofoor* 5(1/2): 234-56.
- Moore, S. Falk
 1977 Epilogue: Uncertainties in situations, indeterminacies in culture. In: S.F. Moore & B.G. Meyerhoff (eds.), *Symbol and politics in communal ideology: Cases and questions*. Ithaca and London: Cornell University Press, pp. 210-23.
- Nimako, K.
 1993 Nieuwkomers in een 'gevestigde' samenleving. Een analyse van de Ghanese Gemeenschap in Amsterdam Zuidoost. Amsterdam: Stadsdeel Amsterdam Zuidoost.
- Oomen, M. & Palm, J.
 1994 *Geloven in de Bijlmer*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Onyinah, O.
 1994 *Ancestral curses*. Accra: Pentecost Press.
- Osei, Y.
 1978 Traditional medicine among the Akan of Ghana. Dissertatie, Universiteit van Heidelberg.
- Pina-Cabral, J. de
 1992 The gods of the gentiles are demons. In: K. Hastrup (ed.), *Other histories*. London/New York: Routledge, pp. 45-61.

- Sarpong, P.
 1985 Answering 'why'. The Ghanaian concept of disease. *Contact* 84: 2-10.
- Schneider, J.
 1991 Spirits and the spirit of capitalism. In: E. Wolf (ed.), *Religious regimes and state formation*. Albany, N.Y.: State University of New York, pp. 181-220.
- Sol, A.J.
 1994 Should I stay or should I go, Ghanese migranten in Nederland, over hun ervaringen, percepties en mogelijkheden. Doctoraalscriptie Ontwikkelingssociologie, Landbouwwuniversiteit Wageningen.
- Stadsdeel-Zuidoost
 1992 Ghanezen in Zuidoost, een verkennend onderzoek. Amsterdam: Stadsdeel Zuidoost.
- Taussig, M.T.
 1977 The genesis of capitalism amongst a South American peasantry: Devil's labor and the baptism of money. *Comparative Studies in Society and History* 19: 130-55.
- Tichelman, P.
 1995 'The devil is going to be blown away'. *De beleving van ziekte, gezondheid en genezing door gelovigen in een Ghanese pinkstergemeente te Amsterdam-Zuidoost*. Doctoraalscriptie Antropologie, Vrije Universiteit Amsterdam.
- VluchtelingenWerk
 1992 *Ghana*. Brochure in de reeks 'Vluchtelingen in Nederland'. Utrecht: Pascal.
- Wongergem, P.A. & H. Tonkens
 1990 Ideeën over ziekte en kruiden in Ghana. *Medische Antropologie* 2(1): 75-84.
- Zolberg, A.R., A. Suhrke & S. Aguayo
 1992 *Vluchten voor geweld, een analyse van het vluchtelingenvraagstuk*. Amsterdam: SUA.